

ACİZ "DİVAN"INDA SİNONİM FEİLLƏR

Dilçilikdə leksik-semantik sistemi təşkil edən sözlər, eləcə də həmin sözlərin ifadə etdiyi mənalar bir-birilə qarşılıqlı əlaqədədir. Sözlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə leksik-semantik əlaqənin strukturunu müəyyən edir. Hər bir dilin leksik-semantik strukturu üç anlayışla müəyyən edilir: leksik mənə, leksik-semantik qrup, leksik semantik mənə (4, s.111).

Danılmaz faktıdır ki, sinonim ifadələr bütün dillərdə mövcuddur. Lakin bu dillərdə həmin sinonimlərin quruluşu, sayı və inkişafı eyni olmamışdır. Sinonimlərin öyrənilməsində müəllif meyarlar əsas götürülmüşdür. Ümumiyyətlə sinonimlər mətnə mənə çalarlarındakı fərqi daha rahat çatdırılmasına xidmət edir. Dilçilikdə qəbul edilmiş fikrə əsasən deyə bilərik ki, sinonimlər semantik cəhətdən bir-birinə yaxın olan və müxtəlif fonetik tərkibə malik olan leksik tərkiblərdir. Dildə sinonimlərin əsas funksiyası ayrı-ayrı anlayışların mənə incəliklərini göstərmək, sözlərin təsir gücünü artırmasına, fikrin daha dəqiq və rəngarəng çatdırılmasına xidmət edir. Dildə sinonimlərin yaranması və lüğət tərkibində yer alması, onların müxtəlif üslubi funksiyaları təmin edən amilləri araşdırarkən ilk növbədə dilin öz daxili imkanları nəzərə alınır. Bununla bərabər dildə sinonimliyin yaranmasında başqa dillərdən alınan leksik vahidlərin rolunu inkar etmək olmaz.

Tarixi kateqoriya olan sinonimlər ədəbi dilin bütün inkişaf dövrlərində daima dəyişmiş, sinonim cərgələrə daxil olan müəyyən sözlər arxaikləşərək öz sinonimliyini itirmişdir. Ədəbi dilin inkişaf dövrlərində söz yaradıcılığı sinonim cərgələrin tərkibi sayılan ərəb və fars sözləri və sözlərin çoxmənalılıq hesabına daha da zənginləşmişdir.

Dilimizdə işlənən bütün sinonimlər mənə və üslubca fərqlənirlər. Hər bir sinonim müəyyən mənə çalarlıqlarına malikdir. Bəzi sözlər eyni məfhumu ifadə edir, bəziləri isə eyni məfhumları deyil, bir-birinə yaxın mənəni bildirir. Məsələn: hicran-fəraq, qış-zimistan, yaz-bəhar və.s kimi sinonimlər eyni məfhumu ifadə etdiyi halda bad-meh-yel kimi sinonimlər bir-birinə yaxın mənələri ifadə edir.

Sözlərin sinonimliyini müəyyən edərkən onlar arasındakı edən assosiativ əlaqəyə də fikir vermək lazımdır. "Leksik-semantik söz qruplarını tədqiq V. Koduxovun fikrincə sinonim sözlər elə sözlərdir ki, bunlar öz leksik mənələrində nə isə ümumi cəhətə malik olurlar. Bu ümumi cəhət məhz onun nəticəsidir ki, sinonimlər eyni əşyanı, eyni bir hadisəni, yaxın mənələri ifadə edir"(5, s.6).

Sinonimlərin səciyyəvi xüsusiyyəti ümumi bir mənəni müxtəlif incə çalarlıqlarla ifadə etməsindədir. Sinonimlər danışan və yazana sözləri seçmək, öz subyektiv münasibətlərini ifadə etmək imkanı verir. Hər bir sinonimin arxa-sında spesifik mənə çalarlığı olan üslubi rəngarənglik durur. Belə ki, sinonimlər emosional mənə çalarlığı ifadə etmək üçün bizim şifahi və yazılı nitqimizdə böyük əhəmiyyətə malikdir. Xüsusilə "bədi əsərlərdə bir-birindən uzaq olan, müxtəlif üslublara aid ifadələr sinonim kimi işləyə bilər, bunları bir-birinə yaxınlaşdırən məqam ədibin fərdi üslubudur. Sənətkar poetik, arxaik, jarqon, sadə danışq dili, eləcə də başqa dillərdən alınma sözləri bir sinonimik qrupda işlətmək imkanına malikdir. Sinonimlər üçün əsas olan məcazlaşdırma, çoxmənalılıq, söz birləşmələri, dialekt və arxaik sözlərdən ədiblər daha çox istifadə edirlər. Məhz bu cəhətlər sinonim söz və cərgələrin bədi dildə genişlənməsi və zənginləşməsinə təmin edir"(3, s.105).

Sinonimlərin semantik xarakteri onların bədi ədəbiyyatda təhlilini, konkret bir şairin üslubundakı təsnifini də fərqləndirir. "Leksik sinonimlər və semantik cərgədə birləşən sözlər, əsasən, bir ümumi mənəni bildirən eyni mənəli sözlər olur. Lakin bir sinonimik cərgədə elə sinonimlər birləşir ki, bunlar adi halda nəinki sinonim deyil, hətta çox vaxt uzaq mənəli sözlərdir. Kontekstdə isə bu sözlər şairin vermək istədiyi bir məzmunun ifadəsində birləşir və ümumi mənəni müxtəlif şəkildə aydınlaşdırmağa xidmət edir. Buna görə də sinonim cərgələrə daxil olan sözlərin bir hissəsi mütləq, digər hissəsi nisbi olur"(1, s.102).

Bədi əsərlərdə zəngin söz yaradıcılığı potensialına malik və semantik tutumuna malik olan sinonimləri fərqləndirmək, fikrin ifadəsi üçün daha münasib olanı seçmək yazardan böyük üslubi bacarıq, üslubi vərdiş tələb edir. Sinonimlik üslubiyyatın əsasını təşkil edən amillərdən sayılır.

Əsərlərdə bədiilik xüsusiyyəti sözlərin düzgün seçilməsi, mənə və üslub tələbinə uyğun dil vahidlərinin istifadə edilməsi ilə səciyyələnir. Bu məsələ sırf sinonimlik bağlı olan bir məsələdir. Belə ki, sinonim cərgəyə daxil olan ifadələrin düzgün seçilərək istifadə olunması vacib məsələlərdəndir.

Acizin poetik dilində sinonimlərin çox maraqlı işlənmə situasiyaları mövcuddur. Tədqiqatə cəlb etdiyimiz Aciz divanının leksik-semantik tərkibini araşdırarkən görürük ki, əsərdə işlənən sinonimlər əsasən adlar (isim, sifət), feillər və digər nitq hissələri ilə ifadə olunmuşdur. Acizin eyni sinonim cərgəyə daxil olan sözlər arasında incə mənə fərqlərini duyması, onların üslubi məqamından asılı olaraq yerli-yerində işlətməsi onun məhəratlı şair olmasından xəbər verir.

Aciz divanında leksik-semantik söz qruplarını və onların xüsusiyyətlərini aydın təsəvvür etmək üçün əsərdə müxtəlif üslubi boyalarla istifadə olunan dil vahidlərindən olan sinonim feillər haqqında qısa məlumat vermək istərdik.

1. Nəzarə etmək (نظاره ایتمک)-baxmaq-görmək-nəzar qılmaq(نظر قیلماق).

Dəxi, Aciz, əl götür dərgahi-Bari-İzədə,
Bu şəhənşahi-cəhanə qıl nəzar, ey kirdigar!
(2, v.139b).

Eylərdi həvəs görməyə rüxsarini hər kəs,

²³ AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, aparıcı elmi işçi aynumammedli81@mail.ru

Ol sərv-i-güləndamü səmənsinə qoyar bəs(2, v.40a)

Türki-məstin hər qıya *baxmaq* ilə Əfrasiyab,
Zöhrəsin çək eyləyüb, İranü Turandan keçər
(2, v.6a).

2. Əşk axıtmaq(آشک آخیتماق)-ağlamaq

Qan qoyar qarnına həm lə'li-Bədəxşan ondan,
Axudub əşkilə əbri-xüruşan fəryad
(2, v.75a).

Getsən, o qədər *ağlaram* aləm ola dərya,
Axər olusan qər q o dəryayə, yavaş get!
(2, v.10a).

3.İnanmaq-bavər etmək(بیاور ایتمک)

Məcnun ilə Fərhadı deyirlər, mən *inanmam*,
Düşməbdür olar kuhü biyabanə mənim tək
(2, v.17a).

Boynundan onun silsileyi-zülfi götürsün,
Bavər eləmə bu dili-divanə qayıtsun
(2, v.20b).

4. Gizlətmək-pünhan etmək (پنهان ایتمک)-nihan etmək (نهان ایتمک)

Gər tiğ niyamından əgər rəzmdə çəksün,
Gizlər özünü əbrdə ol bərqi-şərərriz
(2, v.53a).

Gəhi görrəm alub mişkin rəsən çahi-zənəxdanə,
Gəhi abi-bəqanı zülməti-zülfi edər *pünhan*
(2, v.111a).

Bihəmdüllah bu gün bu əsrdə niruyi-ədlindən,
Nə pənbə atəşi-suzanı qoynunda *nihan* eylər
(2, v. 52b).

5.Yanmaq-od tutmaq

Ey Şam!Zülfi-Zeynəbə baxdın utanmadın,
Vey şəm`sən Səkinəyə baxdıqca *yanmadın?*
(2, v.155a)

Od tutdu pərlərim bu zəman mahi-gülüzar,
Salmış məni nə növ ilə gör narə tellərin
(2, v. 27b)

6.Nisar etmək(نثار ایتمک)- dağıtmaq-səpmək

Nisar oldı güvhər barani-əbri-növbəhari tək,
Nəmayan rə`dü bərq oldı zəminü asiman içrə
(2, v.127a).

Nə *səpərsən* bu qədər xali-siyəhdən danə,
Nə qurarsan bu qədər mürği-dili-zarimə dam
(2, v.18a).

Əl endi zülfə vursun sünbüli-tər,
Dağıtdı mah üzünə əqdi-əxtər
(2, v.143a).

7. Ərz etmək(عرض)- demək-dil açmaq

Desəm sünbül mənimlə əgləşürdür *ərz edəm* reyhan,
Böylə rahat dəxi tapmaz dili-biçareyi-məftun
(2, v.117a).

Dil açub susəni-azadə gəlüb göftarə:

“Həmi reyhandə şüürü həmi sünböldə kəmal?” (2, v. 59b).

Aciz bu sinonim feillərdən başqa mətndə yaratmaq-xəlv etmək; öpmək-busə almaq; keçmək-übur etmək; müriyyəvət etmək-insaf etmək; bulmaq-tapmaq; yürümək-getmək; etmək-qılmaq və s. kimi feili sinonim cərgələrdən istifadə etmişdir.

Nəticə

Beləliklə, yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək bu nəticəyə gəlmək olur ki, Cənubi Azərbaycan şairi olan Məhəmməd Xəlifə Aciz öz əsərində feillərin iştirakı ilə yaranan sinonim cərgələrdən istifadə etməklə əsərdə təsirlilik və ekspressiv-emosionallığın artırılmasına çalışmışdır.

Bundan başqa araşdırma zamanı bəlli olmuşdur ki, Aciz “Divan”-ında işlənmiş feili sinonimlər əsasən bir feilin danışq dilindəki variantı və ya arxaikləşmiş forması və ya bir feilin ona yaxın olan frazeoloji ifadə ilə paralel şəkildə işlənməsi yolu ilə düzəlmişdir. Divanda rast gəldiyimiz bir sıra feillər Aciz dövrü üçün xarakterik olsada, hal-hazırda həmin feillər arxaikləşmiş və yalnız dialekt və şivələrdə işlənməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavadova M. (1977). Şah İsmayıl Xətayinin leksikası. Bakı: Elm, 216 s.
2. Məhəmməd Xəlifə, A. (XIX əsr). Divan. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar fondu, D-286/10263, 161s.
3. Məhərrəmov R. (2012). XV-XVI əsrlər Azərbaycan dili: Leksika. Söz yaradıcılığı. Bakı: Elm və təhsil, 224 s.
4. Nəzərova A. (2017). Azərbaycan dilində fəlsəfə terminlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm və təhsil, 176 s.
5. Кодухов В. И. (1955). Лексико-семантические группы слов. Ленинград., 28 стр

Açar sözlər: Aciz, “Divan”, sinonim feillər, dilçilik

Ключевые слова: Аджиз, «Диван», синонимичные глаголы, лингвистика,

Keywords: Ajiz, “Divan”, synonymous verbs, linguistics

Xülasə:

Azərbaycan ədəbi dili zəngin sinonimlər sisteminə malikdir. Lakin bu zənginləşmə birdən birə olmamışdır. Bir çox sinonimlər Azərbaycan dilinə müxtəlif səbəblərlə, xüsusən üslubi ehtiyaclarla əlaqədar yol tapmışdır. Beləki ərəb və fars sözlərinin dilimizdəki sözlərlə bərabər mübarizəsi həmin sinonim sözlərin dilimizə daxil olmasına rəvac vermişdir.

Əsərlərdə sinonimlərin düzgün seçilməsi və yerli-yerində işlədilməsi şair və ədiblərin canlı xalq dilinə bələd olmasını göstərən başlıca amillərdən biri sayılır. Aciz “Divan”-ında işlənən sinonim sözlər XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində yer alan leksik vahidlər haqqında təəssürat yaratmağa imkan verir.

Bu baxımdan Aciz özünün divanında sinonim feillərini məharətlə işlədərək milli leksikanın bütün imkanlarından istifadə etməyə çalışmışdır.

Синонимичные глаголы в «Диван» е Аджиза

Резюме:

Азербайджанский литературный язык имеет богатую систему синонимов. Однако это обогащение произошло не внезапно. Многие синонимы попали в азербайджанский язык по разным причинам, в первую очередь из-за стилистических потребностей. Таким образом, борьба арабских и персидских слов со словами нашего языка позволила этим словам-синонимам войти в наш язык.

Правильный подбор и локальное употребление синонимов в произведениях считается одним из главных факторов, показывающих знакомство поэтов и писателей с живым просторечием. Синонимы, использованные в «Диван» е Аджиза, позволяют создать впечатление о лексических единицах, вошедших в словарь литературного языка XIX века.

В этом плане Аджиз старался использовать все возможности национального лексикона, умело употребляя на своем диване синонимичные глаголы.

Synonymous verbs in Ajiz's "Divan

Summary:

Azerbaijani literary language has a rich system of synonyms. However, this enrichment did not happen suddenly. Many synonyms found their way into the Azerbaijani language for various reasons, especially due to stylistic needs. Thus, the struggle of Arabic and Persian words with the words in our language allowed those synonymous words to enter our language.

Correct selection and local use of synonyms in the works is considered one of the main factors that show that poets and writers are familiar with the living vernacular. The synonyms used in Ajiz's "Divan" allow us to create an impression of the lexical units included in the vocabulary of the literary language of the 19th century.

In this regard, Ajiz tried to use all the possibilities of the national lexicon by skillfully using synonymous verbs in his divan.

Rəyçi: filologiya üzrə elmlər doktoru Nəsim Göyüşov